

BATI SÖMÜRGEÇİLİĞİ KARŞISINDA AYDININ İHTİLAL AHLÂKI YA DA ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMİ

Bedri Mermutlu

Özet: Şehbenderzade'nin yazılarını kaleme aldığı yıllar ülke ve toplum olarak pek çok felaketler yaşanmış olmakla birlikte henüz Cihan Savaşına girilmediği ve İmparatorluğun varlığını devam ettirdiği yıllardır. Bu yüzden Ahmed Hilmi'nin düşünceleri hâlâ bir İmparatorluk aydınının düşünceleri olarak farklı ufuklarda dolaşacaktır. Bununla birlikte bu düşünceler pek çok yönüyle ve temel yaklaşımıyla aradan geçen bir asırlık farka rağmen günümüzü de aydınlatmaya devam edecek nitelikte berrak düşüncelerdir. Fransızların geçen yüzyılda Kuzey Afrika topraklarında ortaya koyduğu uygulamaların amaç, bahane ve şekliyle günümüzde Irak'ta ve diğer İslâm ülkelerinde uygulanan ve uygulanmaya devam edeceği anlaşılan Batılı davranışların benzerliği Şehbenderzade'nin berrak kaleminden tefsire lüzum kalmadan okunabilen tarihsel tekerürlerdir.

Anahtar Kelimeler: Sömürgecilik, Batı, Osmanlı, İslamiyet

The Revolutionary Morality of an Intellectual Against the Western Colonialism or Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi

Abstract: In the years when Şehbenderzade wrote his articles, lots of disasters were experienced as a country and a society; however, those were the years when the Empire had existed and had not gone to war yet. For this reason, the thoughts of Şehbenderzade reflects the imperial intellectual's view of life. Besides this, though there has been a centennial difference between our time, with many aspects these thoughts are quite clear ones to continue enlightening these days.

Keywords: Colonialism, West, Ottomans, Islam

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi 1865-1914 yılları arasında yaşamış bir Osmanlı düşünürüdür. Filibe'de ilk tahsilini yaptıktan sonra ailece göçtükleri İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde okumuş, mezuniyetinin ardından Posta ve Telgraf Nezaretinde ve Düyun-i Umumiye İdaresinde memurluklarda bulunmuştur. Beyrut'taki görevi sırasında Jön Türklerle tanışması hayatındaki ilk önemli dönüm noktası olmuştur. Jön Türklerle tanıştıktan sonra memuriyeti bırakarak Mısır'a kaçmış, orada Terakki-i Osmani Cemiyetine katılmıştır. Mısır'da iken *Çaylak* adlı mizah dergisini çıkarmıştır. 1901'de İstanbul'a dönünce tutuklanarak Fizan'a sürülmüştür. Fizan sürgünü Ahmed Hilmi'nin hayatındaki ikinci önemli dönüm noktası olmuştur. Burada Senusi tarikatıyla tanışmış ve bu tarihin Arusi koluna intisap etmiştir. Yazılarında ve eserlerinde kullandığı Mihridin Arusi imzası bu intisabının yansıması olmuştur. Senusi tarikatı dini temel-

li bir örgütlenme olmakla birlikte dönemin ve bölgenin şartlarına son derece duyarlı siyasi, hatta silahlı bir savunma örgütü olarak öne çıkmıştır. Kuzey Afrika'da faaliyet gösteren özellikle Fransız ve İtalyan sömürgeciliğine karşı bölgedeki kapsamlı tek direniş gücü Senusiler tarafından teşkil edilmiştir. Ahmed Hilmi, Senusilerin örgütlenmesini ve faaliyetlerini yakından izleme şansı bulduğu gibi Batı sömürgeciliğinin Kuzey Afrika'da ve Kuzey Afrika'nın iç kısımlarında uyguladığı baskı ve mezalimi de yakından izlemiştir. Daha sonraki yıllarda bu gözlemlerini yazılarında ve kitaplarında çok canlı anlatımlarla dile getirecektir. Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini bilen Ahmed Hilmi'nin, Fizan yıllarında bir yandan dini ve tasavvufi bilgisini genişletirken bir yandan da felsefi, siyasi ve sosyal konularla ilgilendiği anlaşılmaktadır. Hatta edebiyatın şiir, hikaye ve tiyatro türlerinde verdiği eserler onun bir başka yönüne de ışık tutmaktadır. 1908 yılında Meşrutiyetin iadesiyle birlikte İstanbul'a dönen Ahmed Hilmi önce Darülfünun-i Osmani'de Felsefe müderrisliğinde, ardından Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye üyeliğinde bulundu. Dönemin siyasi havasının basına açtığı özgürlük kredisinden yararlanarak haftalık *Hikmet* gazetesini çıkardı. Ahmed Hilmi, *Hikmet* gazetesindeki yazılarıyla oldukça seviyeli bir üslup ve yaklaşımla yeni döneme yeni ufuklar açmaya çalışırken Avrupa toplum ve siyasetinin objektif bir eleştirisini yapmaya özellikle önem vererek İslâm ve Osmanlı toplumunun Batı medeniyetiyle ilişkisini dikkatle belirlemeye çalışıyordu. Bu gazetede yazıların çoğu, farklı imzalar altında Ahmed Hilmi'ye aittir. Dikkatli, seviyeli ve objektif bir gözlemci ve eleştirmen olan Ahmed Hilmi, sıkı bir Meşrutiyetçi olmasına rağmen süreç içerisinde hem muhalefetin hem iktidarın yanlış tutum ve davranışlarına karşı eleştirisini yöneltmekten kaçınmamıştır. Bu yüzden gazetesi ve çıkarmakta olduğu dergileri sık sık kapatılma cezası görmüş; nihayet 1911 Ekim'inde *Hikmet* gazetesi ve matbaası süresiz olarak kapatılıp kendisi önce Kastamonu'ya, ardından Bursa'ya sürülmüştür. 1912 yılında aften yararlanarak tekrar İstanbul'a dönünce 1912 Ağustosunda başında gazetesi yeniden çıkarmaya başlamış fakat kısa bir süre sonra gazete yine kapatılmıştır.

İstanbul'da haftalık ve günlük *Hikmet* gazetesinin dışında *Millet ile Musahabe* adıyla günlük bir gazete çıkarmış, *Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi* adıyla da bir matbaa kurmuştur. Bu matbaada hem kendi eserlerini basmış, hem o dönemde çıkan başka birçok eseri basmıştır. Ahmed Hilmi ayrıca birçok gazetede ve dergide yazar olarak da yer almıştır. *İkbal*, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, *Sırat-ı Müstakim*, *Şehbal* bu gazete ve dergiler arasındadır. Masonluk ve Siyonizm hakkında çok sayıda yazıya da imza atmış olan Ahmed Hilmi, bu teşekküller hakkında verdiği etraflı bilgilerle konuya siyasi boyutuyla ilk yaklaşan ve önemseyen kişiler arasında sayılır.

Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin çok sayıda basılmış ve basılmamış eseri bulunmaktadır. Konumuzu ilgilendiren eserleri olarak şu kitapları anılabi-

lir: *Senusiler ve Onüçüncü Asrın En Büyük Mütefekkir-i İslâmîsi Seyyid Muhammed es-Senusî/Asr-ı Hamidî'de Âlem-i İslâm ve Senusiler* (1325); *Müslümanlar, Dinleyiniz!* (1326); *Tarih-i İslâm I-II* (1326-27); *İlm-i Ahvâl-i Ruh* (1327); *Yirminci Asırda Alem-i İslâm ve Avrupa* (1327); *Akvâm-ı Cihan* (1329); *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?* (1329); *Muhalefetin İflası* (1331) ve *Hikmet Gazetesi* (1326-1327).

Ahmed Hilmi 1914 yılında genç denecek yaşta ölmüştür.¹

Filibeli Ahmed Hilmi'nin din alanında sahip olduğu ve kaleme aldığı geniş malumatın dışında siyasi anlamda kaleme aldığı ve büyük bir yekûn tutan yazıları arasında özellikle yer verdiği konulardan biri Batı sömürgeciliğidir. Rahatlıkla denebilir ki yaptığı ısrarlı vurgular ve fikr-i takip yanında, meseleyi daima tarihsel, siyasi ve iktisadi boyutlarıyla bağlantılı olarak ele alan sistematik yaklaşımıyla Ahmed Hilmi'nin Batı sömürgeciliğine getirdiği eleştiriler hâlâ sağlam bir yerde durmaya devam eden bir geçerliliğe sahip isabetli yorumlardır.

Şehbenderzade'nin yazılarını kaleme aldığı yıllar ülke ve toplum olarak pek çok felaketler yaşanmış olmakla birlikte henüz Cihan Savaşına girilmediği ve İmparatorluğun varlığını devam ettirdiği yıllardır. Bu yüzden Ahmed Hilmi'nin düşünceleri hâlâ bir İmparatorluk aydınının düşünceleri olarak farklı ufuklarda dolaşacaktır. Bununla birlikte bu düşünceler pek çok yönüyle ve temel yaklaşımıyla aradan geçen bir asırlık farka rağmen günümüzü de aydınlatmaya devam edecek nitelikte berrak düşüncelerdir. Fransızların geçen yüzyılda Kuzey Afrika topraklarında ortaya koyduğu uygulamaların amaç, bahane ve şekliyle günümüzde Irak'ta ve diğer İslâm ülkelerinde uygulanan ve uygulanmaya devam edeceği anlaşılan Batılı davranışların benzerliği Şehbenderzade'nin berrak kaleminden tefsire lüzum kalmadan okunabilen tarihsel tekerrürlerdir.

Baştan beri ilgi denklemini Batı ve Doğu medeniyetlerinin davranışları üzerine kuran Şehbenderzade iki medeniyet dünyasını güçlü ve zayıf yönleriyle tanımış bir aydın olarak konuşmakta ve muhatabını her iki medeniyeti öncelikle doğru bir okuyuşa davet etmektedir. Eleştirici ve sorgulayıcı bir düşünür olan Şehbenderzade'nin sorgulamaları sadece Batı medeniyeti yönünde olmayıp gelenek ve kendi toplumsal tutumlarımız yönünde de yürütülür. "Ne din-i mübini terke ve ne de kurun-i vustaya mahsus bir hayat-ı bedeviyeye mahkûm olmaya razıyız" diye fikrini özetleyen Şehbenderzade² yeni Batı medeniyetinin nimetlerinden yararlanma konusunda Müslümanların dışarıda kalmamaları gerektiğinin herkesten önce Müslümanlar tarafından kabul edilmesini ister. Çün-

¹ Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *DİA*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 424-5; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s. 3-4.

² Mihridin Arusi, *Asr-ı Hamidî'de Âlem-i İslâm ve Senusiler*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1325, s. 121.

kü Batı medeniyeti her şeyden önce güçtür. Medeniyetin son tahlilde “kuvvet, maarif ve sanat” gibi üç esasa dayandığını belirten Şehbenderzade,³ Müslümanların bu üç esasa sahip olmadan mahkûmiyetten kurtulamayacakları düşüncesindedir. Bu yüzden Batı medeniyetinden alınması gereken şeylerin alınmasında gocunma duyulmaması ve tereddüt edilmemesi gerektiği inancındadır. Ona göre zaten “Müslümanların Avrupa ulûm ve fûnûnuna yabancı nazarıyla bakmamaları gerekir. Çünkü ulûm ve fûnûnu Avrupalılar Müslümanlardan istiare etti, şimdi biz de ulûm ve fûnûnu istirdat edersek, elimizden alınmış malımızı tekrar ele geçirmiş oluruz, yabancı malı almış sayılmayız.”⁴

Batı medeniyetiyle alışverişte en önemli görülen sorunlardan biri böyle bir haklı fetvayla çözülmüş oluyordu. Ancak Batı medeniyetinin baş döndürücü hızını ve gücünü oluşturan tek şeyin “ulum ve fûnun” olmadığı muhakkaktır. Şehbenderzade, yukarıda saydığı üç esastan “yalnız *maarifin* hudut dahilindeki mesai ile elde edilebilir” olduğunu, “fakat *kuvvet* ve *sanatın* dayandığı hazinelerin dahilden temin olunamayacağını” belirttiikten sonra, “biraz temmül edilirse görülür ki İngiltere’nin drenotları Avustralya ve Hindistan’dan, Almanya’nın süngüleri Asya ve Afrika’nın zayıf muhitlerinden, Fransa’nın altın külçeleri de Tunus ve Cezayir’den velhasıl hep hudut haricinden gelir” diye ilave etmektedir.⁵

Bu durumda Batılılarla ilişkimizin karşılıklı ve dengeli bir alışveriş ilişkisinden çıkararak ister istemez bir sömürü ilişkisine gireceği doğaldır.

Şehbenderzade, çağdaş Batı medeniyetinin temel felsefesinin, Darwin’in hayat mücadelesi ve doğal ayıklanma teorilerini toplum ve siyaset hayatında gücünün zayıfı yok etmesi ilkesine doğru genişleten haksız bir sosyal Darwincilik olduğunu belirtir. Sömürgeci kapitalizmin güçlenmesinin bir doğa yasası gibi yorumlandığı bu görüş John Fiske, W. Graham Sumner gibi teorisyenlerce de teyid edilerek vahşi kapitalizme ve sömürgeciliğe meşruiyet kazandırmaya yardımcı olmaya çalışmıştır. Şebenderzade fizik dünyadaki ve hayvanlar âlemindeki bir gözlemin genişletilerek insan topluluklarına aynen yansıtılması yaklaşımının temelde sakatlık taşıdığını; bu sakatlık üzerine kurulan bir ilişkiler düzeninin zincirleme mutsuzluklar ve haksızlıklar doğuracağını mukadder olduğunu ifade eder. Eski zamanlarda da insanlar birbirine zulümler ve haksızlıklar yapmışlardır; ama yine de ezilene ve yenilene bir “mazlumiyet” ve menkubiyet” hakkı tanınarak onlara karşı “alicenaplık”, af, hayat

³ İslâm (Filibeli Ahmed Hilmi), “Hakimiyet ve Mahkûmiyet”, *Hikmet*, No. 26, 30 Eylül 1326, s. 6.

⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, “Hukuk-ı İnsan ve Âlem-i İslâm’da Bunun Mânası”, *Hikmet*, No. 3, 22 Nisan 1326, s. 1.

⁵ *İslâm*, a.g.y.

hakkı ve bir şekilde ihsan bu mücadelede hep var olmuştur. Bu noktada gösterilecek bir alicenaplık bazen galibiyetin kendisi kadar önemli ve şerefli bir davranış olarak görülmüştür. Ne var ki modern zamanın Darwin'den esinli mücadele nazariyesine göre "zulüm ve tahakküm zaruri ve tabii bir kaide, mağduriyet ise pek tabii bir netice hükmüne" girmiştir.⁶

Ancak eski devirlerden daha kötü ve ahlak dışı olan bir farklılık ta, yapılanların mahiyet itibariyle aynı olmasına karşın daha albenili nitelemelerle sunulmasıdır. "Zamanımızda güçlüler, bayrağını zayıfın ensesine diktikten sonra, istila sıfatı yerine itilaf, ittifak, hukuk-ı düvel, muhafaza-i mülkiyet, muvazene, hukuk-ı müktesebe, iktisadi ve ticari menfaatler gibi tabirler; zayıfların esaret sıfatı yerine de itaat ve tabiiyet gibi sözler tefrik ve temyiz vasıtası olmuştur. Yani çağdaş medeniyetin yegâne lütuf ve keremi, tabirleri değiştirmekten başka bir şey olmamıştır."⁷

Şehbenderzade'ye göre, gösterdiği farklı sunumlar ve ikiyüzlü davranışlar sebebiyle bugün Avrupa hakkında net ve sağlıklı bir görüşe ulaşabilenlerimiz azdır. Buna bir yandan da bizim yöneliş saiklerimiz ve içinde bulunduğumuz ihtiyaç şartları da eklenince Avrupa medeniyeti bizim gözümüzde farklı bir illüzyona girerek kendisi hakkındaki yargılarımızı isabetsizleştirmektedir. Oysa bütün bu etkenlerden sıyrılmış olarak onu tanımaya çalıştığımız takdirde Avrupa'nın başlıca şu üç özelliğiyle karşılaşırız:

1- Avrupa'nın mabudu kahr ve kuvvettir, 2- Sürekli teceddüd ve tahavvül, mütemadi inkılap, 3- Hak aramak. İnsan hakları vesaire türünden canlı gördüğümüz kelimeler Avrupalılar nezdinde alçıdan heykeller gibidir; sadece siyaset salonlarını süslemeye yarar. Kahr ve kuvvete tapanlar tabii ve zaruri olarak çıkarıcı ve maddi olacaktlardır. Avrupa, kendi zararına olsa bile sürekli değişim ve inkılap halini öngörür. Halinden hiçbir zaman memnun olmamak ve onu değiştirmeye çalışmak Avrupalının vazgeçmeyeceği bir saplantıdır. Avrupalı nezdinde hak verilmez, alınır. Hakkını aramayan bir beşer kitlesi insandan sayılmaz; bunlar inkıraz veya esarete mahkûmdur. Hak aramanın ve hakkını almanın en geçerli ve makbul yolu ise ihtilâldir.⁸

Avrupa kendi çıkarını aramak ve bunun yolunun da başkalarını egemenliği altına almakla olacağı inancıyla kendine yeni bir siyaset alanı açmıştır. Bu alan sömürgeciliktir. Çağdaş Avrupa'nın büyük devletleri arasında bile herke-

⁶ Mihridin Arusi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa Siyaseti*, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1327, s. 4-5.

⁷ *İslâm*, a.g.y.

⁸ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Genç Avrupa ve Hakk-ı İhtilâl", *Hikmet*, No. 68, 21 Temmuz 1327, s. 1.

sin fark edemeyeceği bir mücadele sürüp gitmektedir; ama bu devletler güçlü devletler oldukları için aralarında kâh ittifak, kâh yerine göre göz yumma biçiminde bir ilişki yürümektedir. Birbirini devre dışı bırakma, olmazsa birbiriyle dayanışma, olmazsa birbirine katlanma biçiminde devam eden bu süreçte Fransa, aslında İngiltere tarafından çıkmaza sokulmaya çalışılmakta, Almanya gizli bir biçimde Rusya'nın politikasını güdülemektedir. Şehbenderzade'ye göre Avrupa'nın bu dört büyük ülkesinden ancak İngiltere ile Almanya'dır ki temel politikaları belirlemekte ve denetlemektedir. Sömürgecilik siyaseti bakımından ise Fransa'nın geleceği zor görünmektedir. Sömürgeci ülkelerin başını çeken İngiltere'nin üstünlük ve azameti, kahr ve yok edilen İslâm âleminin hazin makberi üzerine bina edilmiş olduğu gibi Rusya'nın şükuh ve azameti de İslâmiyeti ve Türk unsurunu kahretmekle gerçekleşmiştir. Yoksa gayet süratle ve şaşılacak bir kolaylıkla Büyük Rusya'nın meydana gelmesi mümkün müydü? Bugünkü Rusya'nın en büyük kısımlarını, Türklerden alınan İslâm toprakları meydana getiriyor: Besarabya, Kırım, Kazan, Ejderhan, Kafkasya, Buhara, Hive, Orta Asya, Sibirya-yı Türki hep bu kabildendir.⁹

Fransa ise Cezayir, Tunus, Tüvat, Hugga, ekser Sudan memleketleri, bütün Sahra-yı Kebir gibi hep Müslüman memleketlerini sömürgeleri sırasına koymuştur. *Afrika-yı İslâmi* Fransa, Almanya, ve İtalya tarafından gasp edilmiştir. Afrika'da Fransa'nın istilasına uğrayan yerler yerliler tarafından gösterilen direnişin ehemmiyetsizliği sayesinde olmuştur. Çünkü göçebe halinde olan Müslüman kavimlerin elindeki silahlar, pek az kaval tüfekleriyle adi kılıç ve kargılardan ibaretti. Bu kabil silahlarla muntazam silahlı ve mitralyözlü Fransız müfrezelerine mukavemet mümkün değildi.¹⁰

Sömürgeci ülkeler temelde aynı güdülerle hareket etseler bile uygulamada taktik siyaset bakımından bazı farklılıklar gösterebilmişlerdir. Bu konuda İngilizlerin, diğer sömürgeci ülkelerden daha yumuşak bir siyaset uygulaması sonucu değiştirmemekte, hatta İngilizler lehine şekillendirmektedir. Şehbenderzade'nin bu yönde verdiği örnekte, Ruslar ve Fransızlar İngilizlerle karşılaştırılmaktadır: Ruslar ve Fransızlar sömürgeleştirdikleri halklar üzerinde benzer bir siyaset uygulayarak yerli halkı cahil ve itaatkâr hayvan sürüsü, esir ordusu halinde bırakmaya çalışmakta ve ahalinin ruhi ve fikri hayatını öldürmektedirler. Buna karşılık İngiliz sömürgelerinde daha farklı bir siyaset uygulanır. İngiltere her girdiği yerde yerli halktan tamah ve ihtiras sahibi işbirlikçiler bulup bunlar vasıtasıyla geri kalan ahaliyi esaret zinciri altında tutar. İngiltere'nin sömürgeleştirdiği yerlerde kullandığı metotlar Fransa ve Rusya'dan farklı, an-

⁹ Mihridin Arusi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa*, s. 32-33.

¹⁰ A.g.e., s. 46-47.

cak daha müessir ve daha zararlıdır. İngiltere, esaret altına aldığı kavimlere zevk ve sefahate ait hususlarda tam bir hürriyet verdikten sonra gizli bir surette bu alışkanlıkların iyice yaygınlaştırılmasına yardımcı olur. İngilizler, mahkûm topluluğun sefih çoğunluğunu bu suretle ele aldıktan sonra şahsiyet sahibi ve dindar çoğunluğunu da diğer bir şekilde oyuncu haline getirir. Paragöz din adamları ve kanaat önderleri para ile elde edilip, dini duygular ve vatanseverlik idealleri bunlar vasıtasıyla sevk ve idare edilerek bu yüce duygular parlak bir mevcudiyet altında hiçe indirilir. (Merkezi Londra’da olan *İttihad-ı İslâm Cemiyeti* bu acı istihzaların en gösterişlisidir.)¹¹

Fransızların Tunus ve Cezayir’de gösterdikleri sömürgeci mezalim, bizzat bir Fransız yazar ve siyasetçi olan Mösyö Vigné d’Octon’un kaleme aldığı mufassal rapora dayanarak özetlenecek olursa “insanların tüylerini diken diken edecek vahşetler” icra edildiği görülecektir. Fransız mülki ve askeri memurlarının Kuzey Afrika müstemlekelerindeki yerlilere ve bilhassa gözden uzak ve teftişten mahrum olan güney kısımları halkına karşı irtikâp ettikleri her günkü ve her türlü kötü muamele bu raporda bütün açıklığıyla dile getirilmesine rağmen uygulamada herhangi bir değişikliğe gidildiği görülmemiştir. En zalimce bir keyfi idare oralarda geçerli olup, bu kısımda gadr, yerlerinden etme, rüşvet, denaet, aşığılama, velhasıl zulüm ve baskının her çeşidi işlenmektedir. Silahını teslim etmiş bir halka karşı muharebe diye lanse edilen katliamlar medeni bir milletin yüzünü kızartacak mahiyettedir. Ne kadar ziraata elverişli arazi varsa, zulmen ve cebren Müslümanlardan alınıyor, onlara da en çorak arazi bırakıldıktan başka bu araziden, muhacir arazisine nispetle on kat fazla vergi tahsil ediyor. Velhasıl Müslümanlar öyle bir suretle idare olunuyor ki onların hissesine ancak ‘kan teri dökmek’, cehalet, sefalet ve zillet düşüyor. Halk, kendi ifadeleriyle ‘cehennem bütünü belaları’yla karşı karşıyadır.¹²

Bu bölgedeki durumu özetleyen Şehbenderzade, hiçbir asırda beşerin mukadderatına hakim olan kavimler bugünkü Avrupalılar derecesinde bir müriyyet yoksunluğuyla ve hissizlikle insanlığı ezmemiş olduğunu belirtirken insanlık onur ve hürriyetinin ancak hakimler için bir anlamı olduğunu, mahkûmların bu iki mukaddes kelimeyi ağızlarına almaya bile hakları olmadığını bildirmektedir.¹³

Toprakları istila edilirken ellerinde kayda değer hiçbir silah bulunmayan yerliler, bir süre sonra İngilizler, Almanlar, Fransızlar, Belçikalılar tarafından silahlandırıldılar. Birbirlerine karşı kullandırmak için... Bedenleri öldüren si-

¹¹ A.g.e., s. 50-51.

¹² A.g.e., s. 21-24.

¹³ A.g.e., s. 18.

lahlarla ruh ve bilinci öldüren alkollü içkiler medeniyet rehberi sömürgeci Batılıların ayak attıkları yerlere ilk ithal ettikleri medeniyet eserleri olmuştur.¹⁴

İslâm halifeliği, ifade ettiği çok yönlü değerle, inhitat zamanındaki İslâm toplumlarının dayandıkları ve birleştikleri manevi güç merkezi hükmünde olduğu için sömürgeci güçler bu merkezden kaynaklanabilecek bir direnişi önlemeye özel önem gösteriyordu. Rusya'nın İran'a saldırarak kuzeyini işgal etme girişiminin, İran'a ait görünen sebepleri yanında ilk bakışta görünmeyen iki sebebi daha olduğu anlaşılmaktadır. Biri, Orta Asya Türklük dünyasının makamı hilafetle bağını koparmak, diğeri de Osmanlı dünyasında yaşanmakta olan gelişim ve açılımı mevzii halde bırakarak oralara sirayet etmesini engellemektir.¹⁵

Halifelik makamı İngilizler tarafından da son derece tehlikeli görülen ve çeşitli entrikalarla etkisiz kılınmaya çalışılan bir kurum olmuştur. Çünkü Hindistan'a kadar Müslümanların bulunduğu topraklarda sömürgeci bulunan İngilizlerin hayat ipi, İslâm halifesi olan Osmanlı padişahlarının manevi elindedir, bunu istedikleri vakit koparabilirler.¹⁶ İngilizler her fırsatta halifelik tartışması yaratmak isteyerek Müslümanlarca tartışmasız olan bu kurumu yıpratmak ve etkisizleştirmek istemişlerdir. Ayrıca mezhepsel ve etnik farklılıkları da bir çatışma konusu halinde kullanmak İngilizlerin Müslüman topluluklarını sömürgeleştirirken izledikleri çabalardan bir diğeriştir. Şehbenderzade'ye göre bugün İslâm âleminde bir Şii-Sünni meselesi, bir Türk-Arap meselesi, bir hilafet meselesi yok; bir sömürgeçlikten kurtulmaya çalışma ve yükselme meselesi vardır.¹⁷

Şehbenderzade'nin hakim olduğu ve dikkate aldığı konulardan biri de tarikatlarla ilgili tutumlar ve siyasetlerdir. Fizan'da sürgünde bulunduğu yıllarda hem kuzey Afrika'da gerçekleştirilen sömürgeçleştirmeler sırasındaki tatsız uygulamalara tanık olmuş hem de Senusi tarikatının o bölgedeki örgütlenmesini ve faaliyetlerini yakından izlemiştir. Şehbenderzade çeşitli yazılarında değinmiş olmakla birlikte, Senusi tarikatının sömürgeçler karşısında ortaya koyduğu sivil direniş çabasını ele aldığı müstakil bir eser de kaleme almıştır. Senusilerin Afrika'daki nüfuz alanlarında sakin olan nüfus en az 20 milyonluk büyük bir kitledir. Ancak Senusilerin nüfuzu Afrika'yla sınırlı olmayıp İslâm dünyasının en ücra köşelerinde taraftar ve sempatanlara uzanmaktaydı. Tarikatın kurucusu Seyyid Muhammed Senusi istediği zaman kırk-elli bin kişi

¹⁴ A.g.e., s. 47.

¹⁵ A.g.e., s. 42.

¹⁶ A.g.e., s. 56.

¹⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Bugünkü Âlem-i İslâm", *Hikmet*, No. 43, 27 Kânuni-sani 1326, s. 2.

toplama ve gerektiğinde bütün Tuaregleri, Tibuları, Tüvatları ve hatta kabilelerle Sudanlıyı istediği noktaya sevk edebilme yeteneği ve gücündeydi.¹⁸ Yine bu tarikatlardan *Cemiyet-i Şemsiyye*, bir tarikat olmakla birlikte aynı zamanda siyasi bir cemiyetti. Şemsiyye tarikatı mensuplarından her biri daima savaşa hazır bulunmaya ve gerek duyulduğunda alacağı emir üzerine savaşa gitmeye memur ve mecbur olup bu konuda sadakat göstereceğine dair yemin etmiştir.¹⁹ Cemiyet-i Şemsiyye daha sonraki yıllarda yalnız silahlı mücadele eden bir yapıya kavuştu ve Osmanlılardan büyük destek gördü.²⁰ Şehbenderzade'ye göre Muhammed Mehdi Senusi'nin varlığı ve Senusilik, Fransa'nın Afrika'yı istilasını karşısında önüne çıkan engelleri bir noktaya toplayabilirdi; hatta Senusilik bu maksat için teessüs etmişti. Engeller bir irtibat noktasından yönetilirse, Afrika istilasının son derece müşkül ve belki de imkânsız olacağı düşünülüyordu.²¹ Şeyh Muhammed Mehdi'nin iki halifesinden biri olan Muhammed el-Barani, Afrika'daki müritleri Fransızlara karşı örgütlemekle görevli idi. Sultan II. Abdülhamid, Afrika'da Şazeli tarikatına vermekte olduğu desteğin yanında Senusilerin varlığında ve mücadelesinde de büyük önem görerek 1895 yılında Sadık el-Müeyyed Paşa başkanlığında bir heyeti değerli hediyelerle Şeyh Muhammed Mehdi'ye göndermiştir. Yaklaşık on yıl Senusi-Osmanlı birliğiyile Fransızlara karşı Büyük Sahra'da önemli bir mücadele verilmiştir.²²

Bu noktada Şehbenderzade Vahhabilik anlayışının ortaya çıkışındaki zamanlamaya ve kendini sunuş tarzına dikkat çekme gereği duyarak Vahhabilik konusunda İngilizlerin verdikleri desteğin şayan-ı ibret olduğunu belirtir. Dinsel pek çok geleneğe karşı oldukları gibi tarikatlara da karşı olan ve onları İslâma aykırı gösteren Vahhabiliğin bu tavır oldukça anlamlıdır. İngilizler ve Fransızların en çok işlerine gelen de budur. Zira Afrika'da, kısmen Hindistan'da ve daha birçok yerlerde İslâmi direniş (metanet) sırf tarikatlar sayesinde muhafaza edilmektedir. Afrika'da İslâmiyeti neşrederek İslâm dünyasına bir asırda otuz milyon nüfus kazandıran, tarikatlar olmuştur.²³ Şehbenderzade, Vahhabilerin Müslümanlar arasında mezheplerini ilan etmeden iş gördüklerini; Müslümanlara, bozulmamış bir din adına telkinlerde bulunarak kendilerini benimsettiklerini; hatta Ezher ulemasının bile görünüşte onların söylemlerinde ehli-sünnete aykırı bir unsur bulunmadığını söylemek zorunda kaldıklarını ifa-

¹⁸ Şehbenderzade, *Asr-ı Hamidi'de Âlem-i İslâm ve Senusiler*, s. 52-53.

¹⁹ A.g.e., s. 40-41.

²⁰ Ahmet Kavas, "Şemsiyye", *DİA*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 537.

²¹ Şehbenderzade, a.g.e., s. 84.

²² Ahmet Kavas, "Senusi Muhammed Mehdi", *DİA*, c. 36, İstanbul, 2009, s. 531-533.

²³ Mihridin Arusi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa*, s. 52-53.

de etmektedir. Ancak bu görüntünün yanıltıcı olduğu, hareketin arkasındaki İngiliz ve Fransızların desteğinden belli olmaktadır. Çünkü sömürgeleştirmek istedikleri yerlerde onların karşısına çıkan örgütlü tarikat direnişi en etkili şekilde ancak Müslümanların içinden çıkan ve kendisini saf İslâmiyet olarak sunan böyle bir mukabil hareketle geçersizleştirilebilirdi.²⁴

Yirminci yüzyıla girildiğinde Fransa'nın anavatanıyla birlikte sömürgele-
rinin alanı 13 milyon kilometre kare ölçüsünde bir genişliğe ulaşmak üzereydi. Madagaskar Adasından Uzakdoğu'ya, Vietnam'dan Fas'a kadar dünya coğrafyasının özellikle Asya ve Afrika kıtaları Fransızların doymak bilmeyen iş-
tahlarına teslim olmuştu. İngilizler kara kıtayı Nil nehri boyunca işgal ederek kuzeyden güneye doğru egemenlikleri altına alırken Fransa'nın payına da kı-
tanın doğudan batıya işgali düşüyordu. Literatürde Françafrique olarak adlan-
dırılan bu müdahale, Fransızların bölgeye egemenliğini tesis etmesinde hem
çok kanlı hem de kültürel ve dinsel tahribat yaratma pahasına oluyordu. İn-
gilizler Afrika kıtasında en değerli yerleri kendilerine ayırırken, geniş fakat ha-
kimiyeti zor bölgeleri Fransızlara bırakmışlardı. Fransızların bu kadar geniş
topraklara ne yerleştirecek ahali ne de bu toprakları uzun süre eline tutacak
etkili bir siyaseti söz konusuydu. Uluslararası ilişkileri sömürgecilik açısından
çok güzel tahlil eden Şehbenderzade, Fransızların, memleketlerinde nüfus ola-
rak çoğalmakta zayıf kalmaları nedeniyle, müstemlekelerinin Akdeniz sahil-
lerinde bulunanlarına bile külliyetli göçmen çıkaramadıklarına dikkat çekerek,
Fransa için yapılacak en akıllıca işin, samimi bir iyi niyetlilikle Afrika Müslü-
manlarını kendisine bağlamak, insancıl hizmetlerle Müslüman halkın şükran
ve minnetini elde etmek olacağını belirtir. Ancak Şehbenderzade'ye göre Fran-
sa bunun tam zıddını yaparak, "ülkesinden kovduğu karga sürüsünü", yani
papazları Afrika-yı İslâmi'ye musallat etmiştir. Artık Avrupa'da nüfuzunu yü-
rütüp hükümete yol bulamayan papazlar, Ortaçağda yaptıklarını bugün Af-
rika İslâm dünyasında yapıyorlar... Cezayir'de bu faaliyetler sonucu yüzler-
ce mescit tahrip edilmiş ya da kapatılmıştır. Fransızlar içtimai refahı gerçek-
leştirmeye çalışsalar, ahalinin din ve mukaddesatına riayet etseler, ihtimal ki
Orta Afrika'da daha ziyade payidar olurlar.²⁵

Fransızların misyonerler vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalıştığı Katolikleş-
tirme hareketi, bir yandan da, aynı hedef bölgeler üzerinde rekabet halinde
bulduğu İngiliz yayılcılığına karşı bir set oluşturmak içindi. İngilizler
de sömürge bölgelerinde Protestanlığı yaymaya çalışarak Fransa'ya karşı mez-
hebî bir duvar örmek istiyorlardı. Aralarında Hıristiyanlığı yaymak istedik-

²⁴ A.g.e., s. 52-55.

²⁵ A.g.e., s. 47-49.

leri için, Uzakdoğu'da Çinliler ve Japonlar topraklarına uzun yüzyıllar Avrupalıları sokmamış, limanlarını onlara açmamıştır. Ancak İngilizlerin Çinlileri mağlup ettiği Afyon Savaşlarından sonra, 1842'de yapılan Nanking Anlaşmasıyla birkaç limanın önce İngiliz, ardından Fransız gemilerine açıldığı bilinmektedir. Avrupalıların Çin İmparatorundan özellikle talep ettikleri bir husus ta Katolikleşmenin serbest bırakılmasıdır. Uzakdoğu'da ve diğer sömürge topluluklarında talep edilen mezhep serbestliğinin bilfiil Avrupa'da uygulanmaması -İspanya'da Protestan mezhebini telkin eden iki kişiye sekiz ve dokuz yıl hapis cezası verilmişti- o yılların Osmanlı basınında garip karşılanan bir çelişki olarak gündeme gelir.²⁶ XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz-Fransız rekabetine sahne olan Madagaskar'da İngiliz nüfuzuyla birlikte Protestanlığa izin verilmekle kalınmayıp ülkeyi yöneten Razoherina Protestan mezhebine girmiştir.²⁷

Diğer sömürgelerde yaşanan Hıristiyanlaştırma girişimlerine Fransa, Müslüman Afrika'da işgal ettiği ve sömürgeleştirdiği topraklarda da girişmekten geri durmamıştır. Cezayir Piskoposunun teklifi oldukça nettir: "Fransa, Müslümanlara İncil'i ya vermeli ya verilmesine müsaade etmeli. Aksi takdirde medeni topluluklardan bunları uzaklaştırarak çöllere kovmalıdır!"²⁸

Sömürgeciliğin Hıristiyanlaştırıcı boyutunu gören Senusiler, adeta bir seferberlik haliyle Müslüman Afrikalıların dini hayatlarını daha çok sağlamlaştırmak, diğer Afrikalıları da Müslümanlaştırmak üzere uzun soluklu ve teşkilatlı bir faaliyete başlamışlardır. Şehbenderzade, böyle bir öngörüyle hareket ederek tarikatını tesis eden ve sömürgecilerin aşamayacakları manevi bir bariyer inşa eden Şeyh Muhammed Senusi'yi "İslâm'da nadir zuhur eden insanlık dehalarından biri ve belki de vüs'at-i kariha ve azamet-i emel itibariyle en büyüğü" olarak kabul etmektedir.²⁹

Baskıcı ve sömürgeci güçlerin Müslüman varlığı üzerinde yaptıkları telafisi güç tahribata rağmen tek teselli noktası, bu zulüm ve baskıların İslâm dünyasında ilerleme ve uyanışa sebep olacağı umududur. Şehbenderzade, yaşanan her olumsuzluktan bir olumlu sonuç çıkabileceği düşüncesiyle, Avrupalıların hak ve insaniyet aleyhinde suiistimal ederek uyguladıkları güç ve haksızlığı ne kadar şiddetlendirirlerse o derece uyanıp tekâmülümüzü çabuklaştırmış olacaklarını, tersinden de olsa, geleceğe ait bir ümit olarak görmek istemektedir.³⁰

²⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No. 35, 3 Cemaziyelevvel 1279.

²⁷ "Madagaskar", *Meydan Larousse*, c. VIII, İstanbul, 1981, s. 180.

²⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No. 592, 15 Safer 1285.

²⁹ Şehbenderzade, *Asr-ı Hamidî'de Âlem-i İslâm ve Senusiler*, s. 27.

³⁰ Şehbenderzade, "Bugünkü Âlem-i İslâm", s. 2.

Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin ihmal etmediği bir değerlendirme de kendini bağımsız zanneden toplumlarla ilgilidir: "Esaret ve tagallüp sınıfları arasında ortada kalan bu biçare ülkeler gerçi görünüşte müstakil yaşarlar; fakat hakikatte ya er veya geç Fas ve İran gibi, güçlülerin taksim cetveliyle esaret sınıfına iltihak ederler veyahut hareket imkânları kısıtlanarak ebediyen iktisadi istila altında ezilirler.³¹

Şehbenderzade, "İhtilâl mutlaka her zaman elde-silah isyan manasına olmayıp, şahsi ve içtimai hukukun gaspına boyun eğmemek demektir" ifadesiyle "ihtilâl"i geniş anlamıyla kullandığını belirterek, gerçekleşen Meşrutiyet ihtilâlinin sonra, sıranın daha önemli bir ihtilâle geldiğini, Meşrutiyet ihtilâlini gerçekleştiren iradenin bu ihtilâli de gerçekleştirebileceğini söyler: "İstibdada karşı baş kaldıran Osmanlıların Avrupa'nın siyasi istibdadına karşı da baş kaldıracağı umulur... Vicdanları ezen ve müdahalelere yol açan kapitülasyonları ve yıllardan beri gelen haksız baskıları da kaldıracak ve siyasi ve iktisadi istiklâlini tamamen ele alacak bir ihtilâl. Evet, biz, Avrupa'nın haris ve entrikalarla dolu müşevveş siyasetine karşı da ihtilâl etmeliyiz..." Madem, yukarıda belirtildiği şekliyle, Avrupa'nın önem verdiği özelliklerden biri de ihtilâldir, öyleyse "artık biz de hakk-ı ihtilâl düsturunu anlamalıyız. Avrupa'nın entrikalarına, müdahalelerine, siyasi tecavüzlerine, iktisadi hile ve gasplarına karşı biz de milletçe (hükümet ve millet yekvücut olarak) şimdilik manevi ve ruhi bir *ihtilâl* yapmalıyız!" Üstelik Avrupa'nın ihtilâlciliği kendi ülke sınırlarının içinde ve kendi içtimai hayatıyla sınırlı kalmayıp bütün dış siyaseti de ihtilâller üzerine tesis edilmiştir. Necid ve Yemen, Şehbenderzade'ye göre bunun yakın örnekleridir. O halde şimdi sıra, ihtilâl yapma sırası Avrupa'ya karşı, bize gelmiştir.³²

Sömürgeci güçlerin başvurdukları yöntemlerden biri, sömürge toplumlarında dil, ırk, din farklılıklarını canlandırıp bunlar üzerinden toplumu birbiriyle hasım haline getirerek kendisine karşı birleşmelerini engellemektir. Birbiriyle çatışma ve ayrışma haline getirdiği topluluklar üzerinde sömürgeci güçlerin egemenlik kurması ya da egemenliklerini sürdürmesi daha kolay olacaktır. Ancak İslâm toplumlarının yüzyıllardan beri pekiştirdikleri din kardeşliği temelinde oluşan bütünlükleri sömürgecilerin işini zorlaştırabilir. XIX. yüzyılda başlayan sömürgecilik dalgasıyla milliyetçilik fikirlerinin ortaya çıkışı aynı zamana denk getirilerek İslâm toplumları gibi geniş ve büyük toplulukların bütünlüğünün hedef alınmasında elverişli bir kanal elde edilmiştir.

İslâmiyetin, her bir kavmin kavmiyet varlığı hakkına ve kavmiyet özelliklerine hürmetle beraber hepsini tek millet haline getirmek gibi bir içtimai mu-

³¹ İslâm, "Hakimiyet ve Mahkûmiyet", s. 6.

³² Şehbenderzade, "Genç Avrupa ve Hakk-ı İhtilâl", s. 1-2.

cizeyi haiz olduğu gerçeğini vurgulayan Şehbenderzade, Katolikler için Roma ne ise bütün Müslümanlar nazarında Darülhilafe olan İstanbul'un da o olduğunu belirtir.³³

Halifeliği elinde bulunduran Osmanlı Türklerinin bu konuda çok hassas bir süreçten geçtiğine bir öngörü olarak dikkat çekmesi, bir İttihatçı olan Şehbenderzade'den belki beklenmeyecek önemli bir uyarıdır. Şehbenderzade, Türkçülük fikrini savunanların, diğer Müslüman topluluklarda Türklük korkusu düşüncesi uyandıracaklarını ve daima Türk olmayan kavimlerin muhalefet ve iddialarına maruz kalacağını düşünerek Türkçülük yoluyla milliyetçilik yapılmasının doğru olmayacağını söyler.³⁴

Büyük ve müşterek düşman karşımızda dururken “kendi kendimize karşı ihtilâller yapmak, kendi kendimizi zayıflatmak pek budalaca, pek manasız bir intihar demek olur. Düşman, hepimizin müşterek düşmanıdır”, dedikten sonra, Şehbenderzade, Türk'e düşmanlık gösterenin Arab'a, Arab'a düşmanlık gösterenin Arnavud'a dost olacağını zannetmenin, ağlanacak gafletlerden olduğunu ilave eder. Avrupalıların bizim ümmet birliği gücümüzün farkında olduğunu ve oradan bizi vurmak istediklerini, ama bizim kendi bu gücümüzün farkında olmayıp onu kendi elimizle hiçe indirmemiz, Şehbenderzade'nin altını çizdiği yaşamsal yanlışlarımızdan biridir.³⁵

Aslında gerek tarihi sebepler ve gerek yaşamakta olduğumuz durum icabı Müslüman Osmanlı unsurları bakımından tam ve samimi manasıyla bütünleşmekten kolay bir şey yoktur. Ancak siyasi ve idari önderlerin fikri ve idari yetersizlikleri bu değerli emelin keşmekeşte kalmasına sebep olmuştur. En cengaver ve istiklallerine düşkün Araplar, Cezayir, Tunus ve Mısır'daki yirmi beş milyon Arap, bugün bağımsızlık sahibi değilse, üç milyon Suriyeli, beş milyon Yemenlinin Osmanlı birliğinin çöküşünden sonra bağımsız kalmalarının hiç mümkün olamayacağını düşünen Şehbenderzade'nin, Osmanlılığın ortadan kalkması durumunda, istiklal sevdasında olan Arnavutların, Arapların, Kürtlerin istiklallerini koruyacaklarının tasavvur edilmediğini söylemekte haksız olmadığını Cihan Savaşından sonra dağılan İslâm dünyasının her parçasının sömürgeleşmesi göstermiştir.³⁶

Türklerin Osmanlı ve İslâm dünyasında merkezi bir yeri olduğunu savunan Şehbenderzade, Türkler hakkında yazılan ve dile getirilen şeylerin, ne ya-

³³ Şehbenderzade, “Bugünkü Âlem-i İslâm”, s. 2.

³⁴ Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflassı*, Hazırlayan: Ahmet Eryüksel, Nehir Yayınları, İstanbul, 2005, s. 31.

³⁵ Şehbenderzade, “Genç Avrupa ve Hakk-ı İhtilâl”, s. 1-2.

³⁶ Mihridin Arusi, *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa*, s. 90.

zık ki Araplar ve Arnavutlarla aralarını açmaya yönelik ve hiçbir tarafa faydası olmayan şeyler olduğunu; ama Türklerin tarihte ve dünya siyasetinde ortaya koydukları gerçek yer ve onları geliştirip yükseltmenin yolları hakkında kimsenin kalem oynatmadığını üzümlere kaydeder. Şehbenderzade'nin Türkçü olmayan Türkseverliğini, onun kelimeleriyle dile getirmek herhalde daha isabetli olacaktır: "Anasır-ı Osmaniye'nin en hamûl ve fedakârı olan Türkler... Osmanlı'nın temeli ve anasır-ı Osmaniye arasında 'hatt-ı vâsıl-hatt-ı ittihat' tır. Türklerin şu vaziyetleri ve ifasına mecbur oldukları hizmetler nokta-i nazariyele bakılınca, Türklüğün çare-i tekâmül ve salâhatini düşünmenin, bir hiss-i milliyetperestîden ziyade bir fikr-i kerim-i vatanperverî olduğuna şüphe kalmaz."³⁷

---

³⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, "Türklük ve Türkler", *Hikmet*, No. 60, 26 Mayıs 1327, s. 1.